

Georg Ostrogorski (1902-1976)

Jeden z najwybitniejszych badaczy cywilizacji bizantyńskiej urodził się 19 stycznia 1902 r. w Sankt Petersburgu¹. Jego ojciec Aleksander, znawca pedagogiki, był tam dyrektorem szkoły średniej. Georg ukończył miejscowe gimnazjum, które przyniosło mu znajomość języka greckiego. Po rewolucji rodzina Ostrogorskich wyjechała do Finlandii, gdzie Georg kontynuował naukę. W 1921 r. udał się do Niemiec i podjął studia z filozofii i socjologii na uniwersytecie w Heidelbergu. W latach 1924-1925 uczęszczał w Paryżu na wykłady dwóch znakomitych ówczesnych bizantynistów: Charlesa Diehla oraz Gabriela Milleta. W 1927 r. otrzymał stopień doktora. W latach 1929-1933 wykładał na Uniwersytecie Wrocławskim na stanowisku docenta. W 1933 r., po dojściu do władzy Hitlera, opuścił Niemcy i na zaproszenie Uniwersytetu Belgradzkiego przybył do Serbii. Na początku w niepełnym wymiarze godzin, a od 1941 r. jako pełnoetatowy pracownik, aż do przejścia na emeryturę w 1973 r. wykładał dzieje Bizancjum na Wydziale Filozofii uniwersytetu w Belgradzie. W 1948 r. z jego inicjatywy powstał Instytut Bizantynistyki Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (*Vizantološki institut Srpske akademije nauka*) mający na celu badanie wszelkich aspektów cywilizacji bizantyńskiej, m.in. historii, literatury i sztuki. Ostrogorski aż do śmierci stał na czele tej placówki. Od 1946 r. był członkiem Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk. Został także członkiem Akademii Nauk w Getyndze (*Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*), Akademii Belgii (*Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts*), Akademii Ateńskiej (*Akadēmia Athēnōn*), Akademii Brytyjskiej (*British Academy*) oraz Królewskiego Towarzystwa Historycznego (*Royal Historical Society*) w Londynie. Otrzymał Order Nauki i Sztuki (*Orden Pour le Mérite für*

¹ Najważniejsza literatura: F. Barišić, Akademik Georgije Ostrogorski kao organizator naučnih istraživanja, ZRVI, 18, 1978, s. 281-285; S. Ćirković, Akademik Georgije Ostrogorski u jugoslovenskoj istoriografiji, tamże, s. 278-280; B. Ferjančić, Georgije Ostrogorski (1902-1976), Glas SANU 372, 1993, s. 57-95; H. Hunger, Georg Ostrogorsky. Nachruf, Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 127, 1977, s. 538-544; A. Každan, Konceptia istorii Vizantijskogo imperia v trudah G. A. Ostrogorskogo, Vizantijskij Vremennik 39, 1978, s. 76-85; B. Krekić, Bibliografija radova prof. Georgija Ostrogorskog, tamże, 6, 1960, s. 276-283 (do 1952); tenże, Bibliografija Georgija Ostrogorskog, w: G. Ostrogorski, Sobrana dela, t. 5, Beograd 1970, s. 405-420 (do 1969); tenże, B. Radojčić, I. Đurić, Bibliografija radova akademika Georgija Ostrogorskog, Zbornik Filozofskog Fakulteta 12, 1974, z. 1, s. 1-14; R. Radić, Georgije Ostrogorski u srpske vizantologija, Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka 1, 1994, s. 147-153; tenże, Sto godina katedre i seminaria za vizantologiju, Zbornik MS za književnost i jezik 56, 2008, s. 177-187.

Wissenschaften und Künste) w Niemczech, jak też tytuł doktora *honoris causa* uniwersytetu w Oksfordzie i w Strasburgu.

Georg Ostrogorski wykształcił w powojennej Jugosławii nowe pokolenie bizantynistów. Pod jego kierownictwem Instytut Bizantynologii Uniwersytetu Belgradzkiego stał się, obok Monachium, Paryża czy Dumbarton Oaks, wiodącym ośrodkiem bizantynistyki w świecie. Pomimo wielu propozycji pracy czy to w Stanach Zjednoczonych, czy w Związku Radzieckim, uczony do końca swych dni pozostał wierny Belgradowi, gdzie zmarł 24 października 1976 r.

Ostrogorski pozostawił po sobie ogromną spuściznę badawczą. Najbardziej znanym jego dziełem jest synteza historii cesarstwa bizantyńskiego, po raz pierwszy opublikowana w Monachium w 1940 r. pod tytułem *Geschichte des byzantinischen Staates*. Bardzo szybko uznano ją za najlepszy i najbardziej kompletny przegląd dziejów imperium. Po niemiecku ukazało się jeszcze kilka edycji, m.in. w latach 1952 i 1963. Następnie książkę przetłumaczono na wiele języków, w tym na angielski, francuski, grecki, japoński, macedoński, polski², rosyjski, serbski, słoweński i włoski. Sukces dzieła Ostrogorskiego wynikał z faktu panoramicznego przedstawienia dziejów Bizancjum, wyeksponowania historii politycznej, ale bez szkody dla spraw ekonomicznych czy osiągnięć kulturowych imperium. Autor poprzedził każdy rozdział informacjami o zasobach źródłowych i zaprezentował imponującą znajomość literatury przedmiotu, każde kolejne wydanie uzupełniając o nowe pozycje.

Uczony uważał, że Bizancjum przeżywało szczyt potęgi pod rządami dynastii macedońskiej, występując z ofensywą w Azji Mniejszej i Europie i odzyskując wiele uprzednio straconych ziem. Jednocześnie w tym czasie zakończył się proces formowania klasycznych struktur państwa. Cesarz Bazyli II Bułgarobójca (976-1025), idąc w ślady Romana I Lekapena (920-944), prowadził antyarystokratyczną politykę agrarną. Można sądzić, iż dynastia macedońska widziała w feudalach zagrożenie dla swej władzy. Zarazem Ostrogorski zauważył, że wolni chłopci stawali się państwowymi, w wyniku czego słabł oparty na nich system temowy. To doprowadziło do powstania *pronoji*. Od drugiej połowy XI w. zaczęła rosnąć rola własności kościelno-klasztornej i świeckiej, uzyskującej uprzywilejowaną pozycję w państwie. Jak twierdzi uczony, cesarstwo bizantyńskie weszło w stadium feudalne, w którym przetrwało do końca swego istnienia. Autor przeciwstawiał sobie wyraźnie dwie dynastie: macedońską i Komnenów. Pierwsi widzieć mieli ogólne interesy państwa, drudzy zaś – arystokracji wojskowej, z której się wywodzili. Podczas rządów Komnenów rozwinęły się immunitety i *pronoja* jako część systemu feudalnego. Miało to, według niego, negatywny wpływ na państwo³. Dynastia Angelosów kontynuowała tę politykę, opierając się na wielkich posiadaczach ziemskich, którzy nie umieli powstrzymać upadku

² Polskie edycje: Georg Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. Evert-Kappesowa, Warszawa 1967 (wyd. 2: 1968; wyd. 3: 2008).

³ Tenże, *Die Pronoia unter den Komnenen*, ZRVI, 12, 1970, s. 41-50; tenże, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25, 1971, s. 1-32.

państwa w 1204 r.⁴ W dobie cesarstwa nicejskiego te procesy uległy pewnemu zahamowaniu, ale już za Paleologów, którzy przywrócili władzę bizantyńską w Konstantynopolu (lata 1261-1453), nastąpił rozrost immunitetów dla *pronojarów*. Oslabiło to władzę państwową, która traciła dochody⁵. Doszło do tego, że za Andronika II (1282-1328) państwo nie posiadało własnej floty wojennej. Liczne wojny domowe i nacisk Turków doprowadził najpierw do wasalizacji państwa w drugiej połowie XIV w., a w końcu do jego likwidacji w 1453 r.⁶

Gdy idzie o prace szczegółowe Ostrogorskiego, już jego dysertacja doktorska zwraca uwagę. W rozprawie *Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert* analizował położenie chłopów bizantyńskich w X w. na podstawie traktatu o systemie podatkowym. Interesowały go badania porównawcze, przyglądał się sytuacji chłopów zwłaszcza między VII a XI stuleciem, gdy stanowili podstawę finansów i armii cesarstwa, oraz pod koniec istnienia Bizancjum, gdy byli główną siłą roboczą w dobrach cesarskich i kościelnych. Podczas badań nad tzw. feudalizmem bizantyńskim wykazał jego podobieństwo do feudalizmu na zachodzie Europy⁷. Za jedyną ważniejszą różnicę uznał nienaruszalność pozycji *basileusa* – samowładcy. Badania Ostrogorskiego nad posiadłościami ziemskimi związanymi z obowiązkiem służby wojskowej zaowocowały monografią poświęconą systemowi *pronoji* od X w. do końca istnienia państwa w XV w.⁸

Georg Ostrogorski jako pierwszy opracował prawo podatkowe cesarstwa⁹. Ważną rolę w jego pracy badawczej pełnią bowiem studia traktujące o ogólnej organizacji państwa bizantyńskiego. Zajmował się podstawami prawa i ideologii politycznej, analizując istotę ceremoniału koronacyjnego oraz zagadnienie współrzędzenia¹⁰. Zwracał szczególną uwagę na relacje między cesarzem a Kościołem w życiu wewnętrznym Bizancjum, przede wszystkim w dobie ikonoklazmu¹¹. Według niego ruch ten nie godził w same dogmaty wiary, ale zwalczał jej wypaczenia, tj. kult obrazów i relikwii świętych. Tym samym wzmacniał pozycję władcy w sporze z Kościołem i wspólnotami monastycznymi, m.in. poprzez kasację klasztorów i przepadek ich włości na rzecz skarbu państwa. Z kolei zajęcie się przez cesarza sprawami obrazoburstwa i islamu przyczyniło się do zaniedbania polityki europejskiej, a tym samym do wyemancypowania się papieństwa. Powyższe tezy uczony wyprowadził

⁴ Tenże, *Vozvyšenie roda Angelov, Ŭbilejnyj sbornik Russkogo arheologičeskogo obščestva v Korolestve Ŭgoslavii*, Beograd 1936, s. 112-115.

⁵ Tenże, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954 [Corpus Bruxellense historiae Byzantinae. Subsidia, 1].

⁶ Tenże, *Byzance – état tributaire de l'Empire turc*, Beograd 1958.

⁷ Tenże, *Vizantijska coska opština. Zemloradnički zakon – Traktat o poreskom sistemu – Tebanski katastar*, Beograd 1961.

⁸ Tenże, *Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1951.

⁹ Tenże, *Vizantijskij podatnoj ustav*, Receuil Kondakov 1926, s. 109-124.

¹⁰ Tenże, *Autokrator i samodržac: Prilog za istoriju vladalačke titulature u Vizantiji i u južnih Slovena*, Seminarium Kondakovianum 7, 1935, s. 187-204; tenże, *Evolucija vizantijskogo obrada koronovanija*, w: *Vizantiâ. Ŭžnye slavâne i drevnââ Rus'.* Zapadnââ Evropa. Iskustvo i kul'tura, Moskva 1973, s. 33-42.

¹¹ Tenże, *Otnošenje cerkvi i gosudarstva v Vizantii*, Seminarium Kondakovianum 4, 1931, s. 119-134.

z gruntownej analizy *Chronografii* Teofanesa, rozważając skrupulatnie działalność cesarzy-obrazoburców, zarówno polityczną, jak i religijną oraz ekonomiczną¹².

Badał także hesychazm, specyficzny ruch religijny w okresie późnego Bizancjum. Ruch ten, dzięki mistycznemu poszukiwaniu cech boskości w człowieku, odciągał Bizantyńczyków od świata rzeczywistego. Był ucieczką przed widmem zagłady Konstantynopola. Kościół Wschodni nigdy nie potępił tej idei, ale też oficjalnie jej nie popierał, choć wspólnota monastyczna na Górze Atos była miejscem rozkwitu hesychazmu¹³. Gdy chodzi o relację cesarstwo – patriarchat, Ostrogorski skłaniał się ku cesaropapizmowi, kładąc nacisk na harmonijną współpracę obu instytucji, świeckiej i duchowej. Monarcha pełnił znaczącą rolę opiekuna Kościoła, choć miał wpływ tylko na hierarchię, a nie na dogmaty chrześcijaństwa. Pomimo cesaropapizmu Kościół bizantyński między VI a XI w. był najbogatszą instytucją religijną w ówczesnym świecie, o dużych wpływach zarówno na polu polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej. Okazał się na tyle silny, że przetrwał upadek Konstantynopola¹⁴.

Kolejnym obszarem badań Ostrogorskiego były relacje bizantyńsko-słowiańskie, zwłaszcza stosunki Konstantynopola z Rusią Kijowską, m.in. za księcia Olega i Włodzimierza Świętego. Autor uważał, że ślub księżniczki bizantyńskiej z Włodzimierzem stanowił dyshonor dla cesarstwa i dlatego Konstantynopol starał się nie dotrzymać umowy. Doprowadziło to do ataku Włodzimierza na Cherson, czym władca Kijowa chciał zmusić Bizantyńczyków do uszanowania traktatu¹⁵. W badaniach Ostrogorskiego nad Słowiańszczyzną Południową ze zrozumiałych względów wyróżniają się kwestie dotyczące Serbów. Wiele z jego prac dotyczy stosunków bizantyńsko-serbskich w XIV i XV w., m.in. za panowania Stefana Duszana czy Konstantyna Dragasza¹⁶. Gdy zaś idzie o Bułgarów, Ostrogorski twierdził m.in., że dopiero powstanie Komitopulów w 976 r. pozwoliło założyć carstwo¹⁷.

Koncepcja historii bizantyńskiej Georga Ostrogorskiego przechodziła z czasem zmiany i uściślenia. Np. zmienił się jego pogląd w sprawie wspólnot wiejskich. Początkowo uważał je jedynie za jednostki finansowo-administracyjne, a później widział je także jako wspólnoty sądownicze. Uczony reprezentował ewo-

¹² Tenże, *Die Chronologie des Theophanes im VII. und VIII. Jahrhundert*, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher 7, 1928-1929 [1930], s. 1-56; tenże, *Gnoseologičeskie osnovy vizantijskogo spora o svv. ikonah*, Seminarium Kondakovianum 2, 1928, s. 47-51.

¹³ Tenże, *Afonskie isihasty i ih protivniki: K istorii pozdnevizantijskoj kul'tury*, Zapiski Russkogo naučnogo instituta v Belgrade 5, 1931, s. 349-370.

¹⁴ Tenże, *Otnošenje cerkvi i gosudarstva*, *passim*.

¹⁵ Tenże, *Byzanz und die Welt der Slawen: Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen*, Darmstadt 1974; tenże, *Les décisions du Stoglav au sujet de la peinture d'images et les principes de l'iconographie byzantine*, w: *Recueil Uspenskij*, t. 1, Paris 1930, s. 393-411; tenże, *L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907*, Praha 1939 [1940].

¹⁶ Tenże, *Dve beleške o Dušanovim hrisovulima svetogorskom monastiru Ivionu*, Zbornik Matice srpske 13-14, 1956, s. 75-84; tenże, *Gospodin Konstantin Dragaš*, Zbornik Filozofskog fakulteta 7, 1969, z. 1, s. 277-294; tenże, *Srpska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965.

¹⁷ Tenże, *Die Krönung Symeons von Bulgaren durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos*, *Izvestia na Bulgarski archeologičeski institut* 9, 1935, s. 275-286.

lucjonizm, eksponując nieustanny rozwój Bizancjum i jego podstawowych instytucji, dostosowujących się do okoliczności i czasu. Kładł także nacisk na dynamizm rozwoju intelektualnego mieszkańców imperium, nawet w XV stuleciu. Wyrazem tego były nieustanne epoki „odrodzenia” kultury, w tym „renesans” w dobie Paleologów. Tymi tezami przeciwstawiał się dotychczasowym poglądom, iż cesarstwo bizantyńskie w ciągu dziesięciu wieków istnienia w ogólnie nie ulegało zmianom. Miało być tradycyjne i konserwatywne¹⁸.

Georg Ostrogorski uważał, że okres od założenia Konstantynopola w IV w. do panowania dynastii heraklijskiej w VII w. to faza schyłkowa *Imperium Romanum*. Rzym definitywnie przemija, a Bizancjum nie stanowi jego kontynuacji, lecz jest nowym tworem greckim w średniowieczu. Język łaciński zastępuje greka, we wszystkich sferach dominuje greckość. Jego zdaniem, ostatnim rzymskim cesarzem w ścisłym znaczeniu tego słowa był Justynian I (527-565)¹⁹. Uczony twierdził, że reforma temowa, będąca wynikiem decyzji Herakliusza (610-641), stanowiła odpowiedź na kryzys dotychczasowego systemu miejskiego i wojskowego odziedziczonego po Rzymie. Największą polemikę przeprowadził więc z poglądami Vasilija G. Vasil'evskiego, przypisując reformy agrarne już Herakliuszowi i Justynianowi II (685-695 i 705-711), a nie dopiero cesarzowi ikonoklastycznemu, Leonowi III (717-741), jak jego adwersarz²⁰. Według Ostrogorskiego, najważniejszą zmianą ustrojową za Herakliusza było utworzenie systemu temowego. Od tej pory namiestnicy posiadali nie tylko władzę administracyjną i fiskalną, ale też wojskową. Ziemia przeszła w ręce wyzwolonego z kolonatu chłopstwa, które w zamian stało się żołnierzami. Oprócz tego zwiększyła się liczba wolnych chłopów, którzy musieli płacić podatki na rzecz skarbu państwa. Początki nowego systemu uczony widział już w pewnych elementach egzarchatów: raweńskiego i kartagińskiego, które powstały w VI w.²¹ Uważał, iż apogeum rozwoju i znaczenia systemu temowego przypadło na X w. Można sądzić, że temy były także odpowiedzią cesarstwa na zmiany na Bałkanach, wywołane przez Awarów i Słowian²².

Podczas swych badań Georg Ostrogorski zastanawiał się także nad miejscem Bizancjum w hierarchicznym systemie sąsiednich państw²³. Był jednym z pierwszych badaczy, którzy zadali pytanie o rangę Konstantynopola we wczesnym średniowieczu²⁴.

Rafał Korczak

¹⁸ Tenże, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles 1956 [Corpus Bruxellense historiae Byzantinae].

¹⁹ Tenże, *Staat und Gesellschaft der frühbyzantinischen Zeit*, Bern 1956.

²⁰ Tenże, Vasil'evskij kak vizantolog i tvorec novejšej russkoj vizantologii, *Annales de l'Institut Kondakov* 11, 1939 [1940], s. 227-235.

²¹ Tenże, *L'Echarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 1, 1960, s. 99-110.

²² Tenże, *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier*, *BZ* 30, 1929-1930, s. 394-399.

²³ Tenże, *The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order*, *The Slavonic and East European Review*, 35, N 84, 1957, s. 1-14.

²⁴ Tenże, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *DOP* 13, 1959, s. 45-66.